

УДК 027.7(477-25):09

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2026.1.6>**Іванна ГУРЖІЙ**

кандидатка історичних наук, співробітниця інституту книгознавства, відділ бібліотечних зібрань та історичних колекцій

Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського,
просп. Голосіївський, 3, м. Київ, Україна, 03039 (ivka85.85@ukr.net)

Ivanna HURZHII

PhD in History, Researcher at the Institute of Book Studies,
Department Library Collections and Historical Collections,
V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine,
3 Holosiivskyi Ave., Kyiv, Ukraine, 03039 (ivka85.85@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1847-0831>**ВИДАННЯ З БІБЛІОТЕКИ БІЛОЦЕРКІВСЬКОЇ ЖІНОЧОЇ ГІМНАЗІЇ У ФОНДАХ НБУВ:
ІСТОРІЯ ПОБУТУВАННЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН**

Анотація. Метою дослідження є історія створення та розвитку бібліотеки Білоцерківської жіночої гімназії, аналіз її книжкового фонду, що зберігається в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, а також визначення наукової та культурно-освітньої цінності навчальних і художніх видань установи. **Методологічну основу** дослідження становить комплекс загальнонаукових і спеціально-історичних методів. Історико-генетичний метод застосовано для реконструкції процесу створення та розвитку бібліотеки Білоцерківської жіночої гімназії та визначення етапів формування її фонду. Історико-системний підхід забезпечив розгляд бібліотеки як складової освітнього й культурного простору навчального закладу. Історико-типологічний метод використано для класифікації видань за тематикою та функціональним призначенням і встановлення структури книжкового зібрання. **Наукова новизна** дослідження полягає у введенні до наукового обігу документальних матеріалів щодо бібліотеки Білоцерківської жіночої гімназії та комплексній характеристиці збереженого у фондах НБУВ фрагмента її книжкового зібрання. Уперше здійснено системний аналіз кількісного та тематичного складу фонду, визначено його структуру, джерела комплектування та культурно-освітню цінність у контексті розвитку жіночої освіти кінця XIX – початку XX ст. **Висновки.** У результаті дослідження доведено, що взаємодія Білоцерківської жіночої гімназії, з підпорядкованою їй бібліотекою фактично повністю забезпечували освітні потреби учениць та викладачів установи. Визначено специфіку викладання в закладі та особливості формування фонду її бібліотеки. Встановлено, що бібліотека відігравала важливу роль у навчально-виховному процесі та була вагомим осередком культурно-освітнього життя вихованців закладу. Попит на книжкові видання на регіональному рівні відобразив соціальні та національні особливості читацького загалу, а наявність фонду іноземної літератури свідчила про високий освітній рівень запитів учениць і викладачів. Дослідження підтвердило, що бібліотека гімназії стала важливим чинником формування інтелектуального середовища та розвитку жіночої освіти кінця XIX – початку XX ст.

Ключові слова: книжкове видання, гімназія, бібліотека, фонд, Національна бібліотека імені В. І. Вернадського.

**PUBLICATIONS FROM THE LIBRARY OF THE BILA TSERKVA WOMEN'S GYMNASIUM
IN THE COLLECTIONS OF THE NBUV: HISTORY OF LIFE AND CURRENT STATE**

Abstract. The purpose of the study is the history of the creation and development of the library of the Bila Tserkva Women's Gymnasium, the analysis of its book collection stored in the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, as well as the determination of the scientific and cultural and educational value of the educational and artistic publications of the institution. **The scientific novelty** of the study lies in the introduction

*into scientific circulation of documentary materials on the library of the Bila Tserkva Women's Gymnasium and the comprehensive characterization of a fragment of its book collection preserved in the funds of the National Library of Ukraine. For the first time, a systematic analysis of the quantitative and thematic composition of the fund was carried out, its structure, sources of acquisition and cultural and educational value in the context of the development of women's education in the late 19th – early 20th centuries were determined. **Conclusions.** The study proved that the interaction of the Bila Tserkva Women's Gymnasium with its subordinate library actually fully met the educational needs of the institution's students and teachers. The specifics of teaching at the institution and the features of the formation of its library fund were determined. It was established that the library played an important role in the educational process and was an important center of the cultural and educational life of the institution's students. The demand for book publications at the regional level reflected the social and national characteristics of the reading public, and the presence of a fund of foreign literature testified to the high educational level of the requests of students and teachers. The study confirmed that the gymnasium library became an important factor in the formation of the intellectual environment and the development of women's education in the late 19th – early 20th centuries.*

Key words: book publication, gymnasium, library, teacher.

Постановка проблеми. Історія розвитку гімназійної освіти в Білій Церкві, що охоплює близько 75 років, становить важливу складову культурної та освітньої спадщини, принаймні, Правобережної України. Упродовж другої половини XIX – початку XX ст. навчальні заклади міста функціонували в умовах суттєвих суспільно-політичних трансформацій, які впливали на сутність освіти, організацію навчального процесу та формування культурного середовища. Еволюція від прогімназій, заснованих у 1869 р., до повномасштабних гімназій, зокрема, Білоцерківської жіночої гімназії (1886 р.), відображала загальні тенденції розвитку середньої освіти в Україні. Особливого значення в цьому контексті набуває вивчення ролі бібліотек при гімназіях як невід'ємної складової навчально-виховного процесу. Бібліотечні фонди не лише забезпечували освітні потреби учнів і викладачів, а й віддзеркалювали інтелектуальні, культурні та мовні орієнтири тогочасного суспільства. Водночас багато питань формування, комплектації та подальшого використання фондів бібліотек регіонального рівня залишається недостатньо висвітленою в сучасній історико-бібліотекознавчій науці, що, зокрема, зумовлює актуальність комплексного дослідження бібліотеки Білоцерківської жіночої гімназії.

Однак, після офіційного закриття цих навчальних закладів радянською владою у 1920 р., на їхній основі були створені нові освітні структури, зокрема курси та сільськогосподарські навчальні заклади, що набагато змінили характер освітньої діяльності, їхній статус і вагомість в регіоні. У наслідок таких трансформацій значна частина документальної та бібліотечної спадщини втратила попереднє функціональне значення і відповідно опинилася поза системним науковим аналізом. У зв'язку з цим, актуалізується необхідність комплексного вивчення Білоцерківської гімназії як доволі своєрідного осередку освіти і культури, а, водночас, і її бібліотечного фонду – як важливого джерела з історії розвитку регіональної, освітньої, наукової й культурної традиції.

Минуле Білоцерківського краю завжди цікавила багатьох дослідників, науковців, літераторів. Одним з таких дослідників був А. Бондар – історик, педагог місцевої гімназії. У наукових нарисах «Історія першої Білоцерківської гімназії в особах», «Історія гімназійної освіти Білої Церкви 1847–1920 років» [1; 2, с. 16–22], автор навів важливий біографічний матеріал про непересічних і маловідомих постатей, які стали знаковими для Першої білоцерківської гімназії. Також А. Бондар чи не вперше познайомив читача з історією гімназійної освіти Білої Церкви. Безпосередню гімназійну діяльність у Білій Церкві фундаментально почали досліджувати лише в добу незалежності, найбільш наполегливо за цю справу взялися провідні краєзнавці України – О. Стародуб, Є. Чернецький, та О. Ярмола. Дослідниками було вивчено і залучено до наукового обігу оригінальні матеріали з історії гімназій Білої Церкви, опрацьовано

відомості про її учнів і педагогів у чотирьох київських сховищах: Центральному державному історичному архіві, архіві Вищих органів влади України, Центральному архіві громадських об'єднань України та архіві міста Києва. У наявних публікаціях головним чином про історію чоловічої гімназії в Білій Церкві; водночас дуже мало уваги приділено розвитку жіночої освіти. Так, нині маємо лише дві фахові публікації, перша з них О. Стародуба – «Сторінки з історії жіночої освіти в Білій Церкві: 1860–1868 роки» [3, с. 23–27], де висвітлено заснування та функціонування жіночих пансіонів П. Балицької та Є. Цішевської, які діяли в Білій Церкві у 1860–1868 рр. за програмами гімназій. Автором докладно проаналізовано їх діяльність. Другу статтю про жіночу гімназійну освіту вміщено у книзі «Білоцерківський аграрний університет: від витоків до сьогодення» [4]. Не менш вагомими в цьому контексті слід вважати дослідження українського краєзнавця В. Перерви [5].

Виклад основного матеріалу. На початку XIX ст. гімназія визначилася як основний тип середньої загальноосвітньої школи, серед шкіл повітових міст Київщини, яких на кінець XIX – початок XX ст. налічувалося близько тридцяти. 5 листопада 1804 р. Міністерство народної освіти видало «Статут навчальних закладів підвідомчих університетам», у якому передбачалося відкриття гімназії в кожному губернському місті. Це стало офіційним початком розвитку комплексної системи навчання гімназійної освіти, внаслідок чого такий тип навчальних закладів отримав статус автономних установ. Основними функціями гімназії було визначено: а) освітня – надання систематичних знань з гуманітарних і природних дисциплін б) підготовча в) виховна та г) соціалізуюча. Перед гімназіями поставили першочергове завдання: підготувати вихованців до вступу в університети. Фінансування закладів здійснювалося безпосередньо Міністерством народної освіти, якому вони підпорядковувалися. Після закінчення гімназії, вихованець здобував атестат про загальну середню освіту і отримував право на здобуття вищої освіти. Навчання в гімназії відкривало шлях до кар'єри та підвищувало соціальний статус. Для міського населення це була можливість соціально-майнового зросту.

Біла Церква довго не мала середнього навчального закладу, однак ситуація змінилась через незадовільний стан приміщень Вінницької гімназії. Адже в ній сталася пожежа і граф Браницький виявив особисте бажання мати гімназію в маєтку – Білій Церкві. Він запропонував Міністерству Просвіти свої послуги. Будівництво закладу розпочали в 1843 р., закінчили у 1847 р. Приміщення гімназії освятив і відкрив 19 серпня 1847 р. київський митрополит Філарет. Цей факт свідчив те, що вище духовенство Києва надавало велике значення відкриттю гімназії в Білій Церкві [6].

Того ж року частина викладачів і вихованців Вінницької гімназії переїхала до Білої Церкви. Було перевезено й багату єзуїтську бібліотеку (налічувала 6965 примірників, а конкретно учнівська література становила 92 примірники). Граф Браницький постійно опікувався питанням освіти та збереженням гімназії. Саме він забезпечив переведення закладу та перевезення книжкових зібрань. А місцева влада, дворянські родини та духовенство могли запропонувати кращі умови для функціонування гімназії, а саме: виділення приміщень під навчальні класи, належне фінансування та підтримку, можливість духовного освітнього розвитку. У гімназії було добре обладнано фізичний і природничий кабінети. Також з Вінницької гімназії переїхали А. Яковлев, якого призначили першим директором Білоцерківської гімназії (1847–1862 рр.) та інспектор О. Андрієвський. Почесним покровителем став відомий український історик, археограф меценат М. Судієнко (1847–1854 рр.). На той час учений брав участь у підготовці до друку славнозвісного «Літопису Самійла Величка» (1848–1855). У перший рік навчання в гімназії налічувалось 170 учнів і 23 педагогічних працівників, до яких входили обов'язкові: наглядач за пансіоном, бібліотекар, класні наставники, учитель підготовчих класів. До гімназії учні ходили у спеціальній формі: мундир із темно-синього сукна з червоним комірцем і двома срібними петлицями, сірі шинелі. Вже на початковому періоді свого існування Білоцерківська

гімназія отримала статус класичної, адже в ній викладалися дві мови: давньогрецька та латинська. Міністерське фінансування включало асигнування на заробітну плату вчителів, утримання приміщення, навчальні матеріали та обладнання. Частина коштів надходила у вигляді плати за навчання від батьків (до 100 руб. на рік). Наприкінці першого навчального року в гімназії навчалось вже 200 учнів, із них 192 становили дворяни, з купецьких родин 5 та 3 іноземці. За віросповіданням більшість учнів були римо-католики та лютеранці, православних нараховувалося набагато менше. З кожним роком кількість учнів збільшувалась, значною мірою це пов'язано з тим, що батьки надавали перевагу гімназії з багатою бібліотекою і якісними вчителями, а також з широкою навчальною програмою, на відміну від сільських, або міських шкіл.

У 1857 р. графа К. Браницького (1824–1884 рр.), сина Владислава, обрано почесним покровителем гімназії. У 1861 р. директором Білоцерківської гімназії призначено педагога та письменника Михайла Корнійовича Чалого (1816–1907 рр.), який очолював заклад до 1869 р. У спогадах, вміщених на сторінках періодичного видання «Киевская старина» за 1900 р. (№ 10–11), М. Чалий дав досить негативну оцінку Білоцерківській гімназії та діяльності педагогічного колективу закладу. На його особисту думку професійний рівень останніх був незадовільним: пропускатися багато занять як викладачами, так і учнями [7, с. 220]. У 1875 р. вийшовши у відставку, мешкав у Києві, у власному будинку по вулиці Гоголівській, 9. Був організатором недільних шкіл.

Білоцерківську жіночу прогімназію за розпорядженням Міністерства народної освіти від 9 квітня 1886 р. перетворено в жіночу гімназію [8, арк. 342]. У закладі працювала начальниця, яка підпорядковувалася директорові чоловічої гімназії, що вже свідчило про зменшення обмеження її самостійності.

Жіноча гімназія мала сім класів; останній був відкритий 1888 р. У перший рік існування в жіночій гімназії навчалось 155 учениць: 50 із сімей дворян, 72 – міщан, 17 – із родин духівників, 9 – селян, а також 7 іноземців. За віросповіданням дівчатка поділялися так: 65 – православні, 47 – римо-католики та 43 – іудеї [9, арк. 99]. У закладі переважали діти міщан, які були православними, оскільки після скасування кріпацтва відпала потреба в багатьох посадах у маєтках Браницьких, і поступово польський вплив у місті зменшився. Учениці платили як за обов'язкові, так і за необов'язкові предмети; за перші – 40 руб. на рік, за інші – таким чином: німецька і французька мови – 10 руб. на рік, малювання – 5 руб. на рік [10, арк. 335]. Особливістю навчання в Білоцерківській жіночій гімназії було те, що вона не забезпечувала право вступати до вищих навчальних закладів; гімназистки після її закінчення могли бути домашніми вчителями та виховательками [1, с. 20].

Освітні запити учениць задовольнялися, зокрема, через формування бібліотечного фонду з урахуванням їхнього віросповідання та національної приналежності. У бібліотеці гімназії були представлені підручники й художня література давньоєврейською, російською, польською, німецькою, та французькою мовами, а також релігійні й морально-повчальні видання, що відповідали потребам православних, римо-католицьких та іудейських учениць, забезпечуючи можливість культурного й духовного розвитку кожної з них [11, арк. 11].

Білоцерківська жіноча гімназія розташовувалася в одному з флігелів, який належав чоловічій гімназії, але приміщення виявилось занадто тісним і не могло повною мірою задовольнити потреби навчального закладу. Учениці проживали або з родинами, або на учнівських квартирах, оскільки пансіонатів не було. За даними архівів станом на 1 січня 1892 року, з 180 учениць 159 проживали в родинях, а 21 – на приватних квартирах. На 1 січня 1909 р. кількість учениць гімназії зросла до 294, з яких 261 жила в сім'ях, а решта – на квартирах. За учнівськими квартирами для гімназисток доглядали вчителька Наталія Парнікель і вдова священика Анна Усаневич [12, арк. 368].

Директор чоловічої гімназії керував жіночою гімназією, займаючись контролем за навчальним і виховним процесами, регулярно відвідуючи уроки педагогів і за необхідності

надаючи їм рекомендації. Він також очолював педагогічні ради й екзаменаційні комісії, координував організаційно-господарські питання в навчальному закладі. Безпосередньою поміницею директора була головна наглядачка, яка відповідала за поведінку й успішність учениць. За потреби як наглядачка, так і директор запрошували батьків чи осіб, що опікуються учнями, для впливу на дітей. За роки існування Білоцерківської жіночої гімназії на посаді головних наглядачок працювали три особи: Горпина Матвєєва (з 1871 р. – до початку XX ст.), Олександра Савицька (1902–1905 рр.) та Віра Макєєва (1905–1907 рр.). У кожному класі існувала своя наглядачка, яка постійно взаємодіяла з вихованцями, уважно контролюючи їхню поведінку та навчальні досягнення. Для учениць, що мали слабші результати, класні наглядачки надавали підтримку, відвідували їхні кімнати, а також інформували батьків про успіхи дітей. Разом із ученицями вони брали участь у спільній молитві перед початком уроків, а інколи й у богослужінні в церкві [2, с. 19].

Завідування бібліотекою покладалося на одну з учительок або класних наглядачок, що відповідало практиці жіночих гімназій того часу: педагог поєднував викладання з наглядом за книжковим фондом і контролем читання учениць. Через бібліотеку здійснювався також моральний контроль – добір літератури відповідав конфесійному складу вихованок (православних, римо-католичок та іудейок), що узгоджувалося із загальним виховним спрямуванням закладу. Таким чином, бібліотека гімназії не лише задовольняла освітні потреби учениць, а й була інструментом формування їхнього світогляду, мовної культури та релігійно-моральних орієнтирів.

У 1908–1909 н. р. у Білоцерківській жіночій гімназії викладав співи Кирило Стеценко, відомий український композитор, хоровий диригент. Він організував хор, влаштовував великі концерти зі співів та виступав з гімназистами у приміщенні громадського зібрання в м. Білої Церкви. К. Стеценко, який зайняв посаду померлого українського поета та хорового диригента А. Бакалінського (1880–1921 рр.) [14, с. 132], почав викладати у гімназії за директорством колишнього інспектора Києво-Печерської гімназії П. Константинова, на зміну якому в 1908 р. прийшов В. Іванов, з яким К. Стеценко і працював до часу свого звільнення у 1909 р. Викладач зі співів, активно використовував можливості шкільної бібліотеки у своїй педагогічній діяльності. Ймовірно, він звертався до бібліотечного фонду для добору нотних збірок і музично-методичних матеріалів, що слугували основою для проведення уроків співів, організації хору та підготовки концертних виступів гімназисток.

На 1917 р. загальна площа Білоцерківської жіночої гімназії складала 366,55 кв. сажнів (1669 м²), яка поділялася на чотири основних флігелів. У бокових двоповерхових флігелях перебувала жіноча гімназія. В інших флігелях, розміщувалися квартири директора гімназії, головної наглядачки, сторожка та електростанція, а також будинки канцелярії, лазня й кухня.

Для початку XX ст. така площа вважалася достатньою для функціонування гімназії, але простір не був надмірним. Приміщення скоріше за все були щільно заповненими, можливості для додаткових гуртків, окремих кабінетів чи великих актових залів були обмеженими. Саме тому концерти, наприклад, проводилися поза межами гімназії – у приміщенні громадського зібрання. На 1917 р. гімназія не мала рекреаційної зали, кімнати для зберігання посібників з географії, історії та малювання, які зберігалися частково в учительській кімнаті та в кабінеті інспектора. Відсутня також була кімната для уроків музики, а музичні інструменти містилися в гімнастичній залі [2, с. 26].

Навчальні приміщення гімназій у 1917 р. вважалися не досить зручними. В одному з флігелів, поряд з кімнатою для вчителів та кабінетом інспектора було виокремлено невеличку кімнату для бібліотеки позакласного читання викладачів та гімназисток. Створенню та наповненню бібліотеки літературою, слід завдячувати видатному педагогу М. Чалому, який мав значний вплив на учнів і зумів утримати гімназію у складні роки, імперського гноблення

та польського визвольного руху. М. Чалому вдалося сформувати новий високопрофесійний колектив. У бібліотеці щовечора відбувалися зібрання, наукові дискусії, обговорення нових надходжень з літератури. Також у бібліотеці працював навчальний гурток, на засіданнях якого обговорювалися наукові та педагогічні новини.

На початок XX ст. фонди фундаментальної бібліотеки нараховували 1738 назв книг у 6803 томах [1, с. 22]. Для жіночої гімназії, що мала близько 300 вихованок, така кількість книг була значною, оскільки бібліотека виконувала не тільки освітню функцію, а й підтримувала позакласне читання, наукові гуртки, педагогічні ініціативи. Але, наприклад, бібліотека Київської чоловічої гімназії, зважаючи на статус і розмір установи, мала більш розвинений фонд. За даними того часу, бібліотека Київської гімназії налічувала близько 5000 тис. назв у томах, більшість з яких складали підручники з класичних наук, а також художніх творів.

Фонд бібліотеки жіночої гімназії мав переважно навчально-методичний і гуманітарний характер. Найбільшу частину становили підручники з обов'язкових дисциплін, історична та філологічна література, словники й довідники, а також твори класичної художньої літератури, рекомендовані для позакласного читання. Книги зберігалися у книжкових шафах уздовж стін невеликої бібліотечної кімнати та, ймовірно, були впорядковані за навчальними предметами й тематичними розділами, що відповідало практиці гімназій початку XX ст. Найбільшим попитом серед учениць користувалася художня література й видання з історії та літературознавства, які доповнювали програмний матеріал і сприяли самоосвіті.

Після революції та під час реорганізацій численних навчальних установ, монастирських, академічних та приватних бібліотек їхні книжкові зібрання передавалися до централізованих фондів у Києві як цінні історичні колекції. Такі передачі включали книжкові фонди гімназій, ліцеїв, професійних шкіл і колекцій, що були націоналізовані чи реорганізовані в 1920–1930-х рр., у підставу сучасного наукового фонду Національної бібліотеки покладено багато колекцій XVIII–XIX ст., зібраних із різних навчальних закладів, громадських організацій і приватних бібліотек.

Під час Першої світової війни (1914–1921 рр.), коли країна переживала період соціальних і політичних катаклізмів, що супроводжувалися частими бойовими діями, руйнуваннями та евакуацією культурних цінностей, значна частина видань із бібліотеки Білоцерківської жіночої гімназії, на жаль, втрачена. До відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського надійшла лише незначна частина фонду – всього 25 одиниць зберігання, що були відібрані з обмінно-резервного фонду. У межах цього матеріалу виділено документи, які мають чіткі ознаки приналежності до колекції гімназії, що дозволяє класифікувати цей набір як «фрагмент бібліотеки», зберігаючи його історико-культурне значення. Репертуар цих книг переважно складається з філософських та художніх праць мислителів, що відображає освітні та культурні пріоритети гімназії. Аналіз печаток, штампів та рукописних записів надає додаткові підтвердження їхнього походження та дозволяє простежити шляхи формування колекції. Незважаючи на невеликий обсяг збережених одиниць, цей фонд є важливим джерелом для дослідження освітньої практики, культурних вподобань та бібліотечної діяльності жіночих гімназій України кінця XIX – початку XX ст. Він також слугує матеріалом для вивчення трансформації шкільних бібліотек у період соціальних та політичних катаклізмів. Видання з бібліотеки жіночої гімназії в різні часі перебували у власності Білоцерківської чоловічої гімназії, Білоцерківського краєзнавчого музею, різних підрозділів спочатку Всенародної бібліотеки України, пізніше Бібліотеки Академії наук, у 1943 р., пройшли облікову перевірку.

Завдяки проведеному дослідженню, за тематичною ознакою, відомо що бібліотека включала в себе історичний, психологічний та довідковий сектор, що потрапили до відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ. За різноманітною тематикою книг у бібліотеці Білоцерківської жіночої гімназії передбачалася також наявність додаткових тематичних секцій.

Оправа більшості книжок на корінці має тиснення «ББЖГ», що означає «Бібліотека Білоцерківської жіночої гімназії», тобто швидше за все, оправа зроблена на замовлення Білоцерківської гімназії. Спробуємо більш детально розглянути та проаналізувати всі книжкові видання. Кожен примірник має ознаки належності до вищезазначеної книгозбірні. Здебільшого це видання французькою мовою, лише три з них німецькою, та два російською.

Наразі, на полицях у фонді НБУВ зберігаються такі видання як: франкомовний посібник «*Principes de psychologie*», («Принципи Психології»), «*La philosophie Hamilton*» («Філософія Гамільтона»), та багатотомне видання «*Histoire Des Trois premiers siècles de l'église chretienne*» («Історія перших трьох століть християнської церкви»). Автором «*Principes de psychologie*», є Герберт Спенсер (Spencer, Herbert 1820–1903), англійський філософ та соціолог, один із основоположників еволюціонізму, ідеї якого широко використовувались наприкінці XIX ст. Видання видано в Парижі, 1874 р., друкарня «*Librairie Germer Baillière*» («Книжкова лавка Гермера Байєра»). До фонду НБУВ, з бібліотеки Білоцерківської жіночої гімназії потрапив лише перший том фундаментальної праці Г. Спенсера. Переклад з англійської на французьку мову виконано психологом та педагогом, членом Французької академії Теодюлем Рібо (Théodule Ribot 1839–1916). На титульному аркуші багато відміток олівцем, наприклад: «№ 47», «J 178», «S 78», у верхній частині титульного аркуша печатка: «Бібліотеки Белоцерковской женской гимназии» Шифр видання: «ББЖГ 47». Видання «*La philosophie Hamilton*» («Філософія Гамільтона»), автор – Джон Стюарт Мілл (John Stuart Mill 1806–1873), відомий британський філософ, соціолог, політик. У 1865–1868 рр., Стюарт Дж. був членом палати громад парламенту Великої Британії. Посібник вийшов друком у 1869 р., в Парижі, у друкарні «*Librairie Germer Baillière*» («Книжкова лавка Гермера Байєра»), так само як і попереднє видання. На палітурці печатка: «Бібліотеки Белоцерковской женской гимназии». Шифр видання: «ББЖГ 45».

Франкомовне багатотомне видання: «*Histoire des trois premiers Siecles de L Eglise Chretienne*» («Історія перших трьох століть християнської церкви», Автор Едмон Де Пресенсе (Edmond Dehault de Pressensé 1824–1891), політик, французький протестантський релігійний лідер. Навчався в університеті Галле, та Гумбольдта в Берліні, був учнем Августа Неандера (1789–1850). У 1890 р., його обрано членом Академії моральних і політичних наук. У своїх працях стверджував, що євангельська церква повинна бути незалежною від влади держави. Посібник «*Histoire des trois premiers siècles de l'Église chrétienne*» перевидався у різних роках: 1856–1877 рр., нове видання 1887–1889 рр. До фонду НБУВ потрапив другий том, що вийшов друком в Парижі, 1861 р. друкарня «*Librairie de Ch. Meyrueis Editeurs*» («Бібліотека головного редактора Мейрюїса»). На титульному аркуші печатка: «Бібліотеки Белоцерковской женской гимназии». Шифр видання: «ББЖГ 54». До франкомовних видань також слід віднести «*Materialisme contemporain ses doctrines malsaines et leurs funestes consequences Demonstation D'après L'Histoire de l'existence de Dieu*» («Сучасний матеріалізм, його нездорові доктрини та їхні доленосні наслідки, демонстрація згідно з історією існування Бога»), автором якого виступає французький письменник Поль Валентин Дюпре де ла Маєрі (Paul Valentin Dupray de la Mahérie 1828–1911). Вченому та літератору також належали такі відомі праці як: «Релігійно-моральна бібліотека родин» (1863 р.), «Червона книга історії ешафоту у Франції» (1863 р.) та «Проект Наполеона Ше. Створення моральної бібліотеки у всіх кантонах Французької імперії» (1860 р.). Примірник що потрапив до фонду НБУВ, вийшов в світ у 1874 р., у паризькій друкарні «*Librairie de Charles Gounod*» («Бібліотека Чарльза Гуно»). На оправі видання – вже знайома печатка «Бібліотеки Белоцерковской женской гимназии». Шифр видання: «ББЖГ 50».

На полицях Білоцерківської гімназії знайдено працю видатного французького філософа Альфреда Жюля Еміля Фуїє (Alfred Jules Émile Fouillée 1838–1912) «*La philosophie de Platon: Exposition, histoire et critique de la théorie des idées*» («Філософія Платона: Виклад, історія та критика теорії ідей»), що наразі зберігається у ВБЗІК. До фонду надійшов другий том видання,

що вийшов друком у 1869 р., в Парижі, в невеличкій друкарні «Librairie philosophique De Ladrangue» («Філософська книгарня де Ладранжа»). На титульному аркуші печатка: «Бібліотеки Белоцерковской женской гимназії». Примірник має шкіряну оправу на корінці якого наліпка: «Fouillée E. La philosophie de Platon, № 53». Шифр видання: «ББЖГ 53».

Враховуючи те, що в середині XIX ст. в Російській імперії набуває популярності французька мова серед аристократії та дворянства, бібліотеки гімназій, реальних, кадетських та духовних училищ робили акцент щодо придбання саме франкомовних видань. Фрагмент бібліотеки Білоцерківської жіночої гімназії, що потрапив до фонду НБУВ, також включає в себе такі видання як: «Essai sur les fondements de nos connaissances et sur les caractères de la critique philosophique» («Есе про основи нашого знання та про характеристику філософської критики»), «Quatorze ans iles sandwich» («Чотирнадцять років Сандвічевих островів») та праця «La Morale» («Мораль»). Автор посібника «Essai sur les fondements de nos connaissances et sur les caractères de la critique philosophique» – Антуан Огюстен Курно (Antoine Augustin Cournot 1801–1877), французький економіст, філософ та математик. Видання що потрапило до фонду НБУВ, вийшло в світ у 1851 р., в Парижі, видавництво «Librairie de L. Hachette et Cie» («Бібліотека Сокира»). На титульному аркуші печатка: «Бібліотеки Белоцерковской женской гимназії», що підтверджує належність примірника до названого книжного зібрання. Шифр видання: «ББЖГ 46». Працю «Quatorze ans iles sandwich» вперше було опубліковано у 1855 р., в Гонолулу, США. Автором є французький дипломат та перекладач Шарль Віктор де Варіньї (Charles de Varigny 1829–1899), якого у 1863 р., призначено на посаду міністра фінансів Королівства Гаваї, а з 1865 до 1868 рр., обрано міністром закордонних справ. Примірник, вийшов друком у 1874 р. в Парижі. На форзаці видання печатка: «Бібліотеки Белоцерковской женской гимназії». Шифр видання: «ББЖГ 61». До фонду НБУВ з географічного напрямку, потрапило франкомовне видання «Le Terre De Désolation excursion D'été Au Groenland» («Країна спустошення: літня екскурсія до Гренландії», автором виступає американський лікар та дослідник Арктики – Айзек Ізраель Хейс (Isaac Israel Hayes 1832–1881). Вивчав курс медицини в Пенсільванському університеті, з 1853 р., працював судовим хірургом. Приймав участь в експедиції на східний берег острова Елсмір. Зазнаний посібник вийшов друком в Парижі, 1874 р., у друкарні «Librairie de L. Hachette et Cie» («Книгарня Сокира»). У своїй праці автор розповідає про основні аспекти експедиції корабля вздовж узбережжя Гренландії. На титулі печатка: «Бібліотеки Белоцерковской женской гимназії». Шифр видання: «ББЖГ 60». В той самий рік, виходить в світ твір французького філософа, професора філософії в Парижі, одного з борців проти філософського матеріалізму Поля Жане (Poul-Alexandre-René Janet 1823–1899) «La morale» («Мораль»). Ця праця є суспільним надбанням у Сполучених Штатах Америки, а також в інших країнах, має важливе значення для сучасного наукового світу, вчених, викладачів з філософії. Примірник «La morale», що потрапив до фонду НБУВ, видано друкарнею «Librairie Ch. Delagrave» («Бібліотека Ш. Делажрейв»), в Парижі. На титульному аркуші печатка: «Бібліотеки Белоцерковской женской гимназії». Шифр видання: «ББЖГ 51». Два останніх франкомовних видання з фрагменту бібліотеки Білоцерківської жіночої гімназії, що потрапили до фонду НБУВ: «Histoire de Ma Vie» («Історія мого життя») відомої письменниці Жорж Санд (George Sand 1804–1876) та «Classification Des Sciences» («Класифікація наук») Герберта Спенсера (Spencer, Herbert 1820–1903). Епістолярний збірник в автобіографічній формі Жорж Санд побачив світ у 1855 р., в Парижі, видавець Вольфганг Герхард («Wolfgang Gerhard»). Цей видатний та неординарний роман зробив Ж. Санд однією з найпопулярніших жінок свого часу. Вона почала роботу над ним у 1848 р., а завершила аж у 1855 р. Роман не є справжньою біографією. Терміни та послідовність подій не спостерігається. «Histoire de Ma Vie» – це соціальний документ та сімейна історія, яка опублікована в 10-ти томах. Твір поділений на п'ять частин, які включають в себе такі теми як Французька революція, постать

Наполеона, пристрасть автора до птахів та період його життя в Ноані та Парижі, дитинство, юнацтво та різні періоди життя зрілості. До фонду НБУВ потрапив тільки десятий том роману, останній. На форзаці примірника печатка: «Библиотеки Белоцерковской женской гимназии». Шифр видання: «ББЖГ 182».

Примірник філософської праці «Classification Des Sciences» («Класифікація наук») Герберта Спенсера, вийшов в світ 1872 р., в Парижі, видавництво «Librairie Germer Baillière» («Бібліотека Гермера Байєра»). До фонду НБУВ потрапило третє видання, під редакцією Ф. Ретора (F. Réthoré). Традиційна печатка: «Библиотеки Белоцерковской женской гимназии». Шифр видання: «ББЖГ 80». З відділу «німецька література» бібліотеки Білоцерківської жіночої гімназії одним із видань, що потрапило до фонду НБУВ є «Pelham, oder Abenteuer eines Gentleman» («Пелем, або пригоди джентльмена: Роман») британського письменника Бульвера-Літтона Едварда (Eduard Bulwer-Lytton 1803-1873). Переклад твору з англійської мови на німецьку, виконав німецький ліричний поет Густав Пфіцер (Gustav Pfizer 1807-1890). Примірник вийшов друком в Стентоні, у 1858 р., у друкарні «J. B. Mebler'sche Werlagshandlung» («Друкарня Д. Б. Меблера»). Роман включає в себе три томи, до фонду НБУВ потрапив лише том перший. На титульному аркуші присутня печатка: «Библиотеки Белоцерковской женской гимназии». Також на титулі є помітки чорнилами: «93-3», «В93», що вказує на порядковий номер у відділі німецької літератури, номер полиці та формат примірника. Шифр видання: «ББЖГ 93». Наступне видання з фонду німецької літератури: «Fammlliche werte zur Philosophie und Geschichte» («Сімейні цінності з філософії та історії»), німецького філософа та богослова, історика культури Іоганна Готфріда Гердера (Johann Gottfried Herder 1744-1803). У своїй праці автор вперше найбільш виразно висловлює свої думки про культурний розвиток людства, релігії, поезії, про розвиток мистецтва та науки. Найвищим ідеалом для І. Гердера була віра у переможність загальної космополітичної гуманності. Найбільш за все, у представників людства він цінував винахідництво. До фонду НБУВ потрапив перший та другий том, який вийшов друком у 1827 р., в Тюбінгені, видавництво «J. G. Cotta'schen Buchhandlung» («Книгарня Й. Г. Котта») та у 1828 р., другий том відповідно. На титульному аркуші обох томів є печатка: «Библиотеки Белоцерковской женской гимназии». На форзаці напис «№ 94», порядковий номер зберігання у відділі «німецька література» бібліотеки Білоцерківської гімназії. Всі примірники з іноземної літератури, що потрапили до фонду НБУВ, знаходяться в гарному стані. Із російськомовних видань потрапили тільки довідник «Экскурсия Киевской 1-й гимназии в Москву, Санкт-Петербург, Финляндию, Ревель, Ригу и Вильну в 1902 году» та «Книга назидательного чтения (Из журнала «Воскресное чтение» издаваемого при Киевской Духовной Академии 1837-1869 г.)». Довідник «Экскурсия ...» вийшов у друкарні «Обединение И. И. Кушнерев и К.» в Києві, 1902 р., головний редактор директор Посадський І. На титульному аркуші печатка: «Библиотеки Белоцерковской женской гимназии», а також вказано назву відділу «Географія», порядковий номер на полиці 229. Шифр видання: «ББЖГ 229». Посібник «Книга назидательного чтения (Из журнала «Воскресное чтение», вийшло в світ у 1869 р., в Києві, друкарня «Києво-Печерської Лаври». На титульному аркуші, вказано, друк здійснено завдяки коштам почесного охоронця КДА, київського купця, комерційного радника Н. Г. Хрякова (1829–1900). «Воскресное чтение» – загальнодоступне періодичне видання КДА, який видавався з 1837р. по 1912 р. це був перший у Києві журнал духовно-морального змісту. Засновниками являються ректор академії єпископ Чигиринський І., викладачі протоієрей І. Скворцов та Я. Амфітеатров. Шифр видання: «ББЖГ 24».

Висновки. Упродовж 75 років у Білій Церкві розвивалася гімназійна освіта. До її складу входило 7 гімназій, у яких навчалися різноманітні верстви населення. Гімназії пережили різні етапи розвитку та перетворень, мали періоди розквіту та занепаду. Білоцерківська державна гімназія в розвитку мала кілька етапів: 1847–1864 рр. – класична гімназія, 1865–1872 рр. – реальна гімназія, 1872–1883 рр. – реальне училище, 1883–1920 рр. – класична гімназія.

Позитивною подією в Білій Церкві було відкриття в 1869 р. жіночого освітнього закладу – чотирикласної прогімназії, яка 1886 року стала жіночою гімназією. Жіночий та чоловічий білоцерківські заклади існували до 1920 р. й були закриті радянською владою. Замість державної гімназії виникли педагогічні курси ім. Б. Грінченка, згодом – технікум хліборобства, 1936 року – сільськогосподарський інститут, а від 1995 р. – Білоцерківський державний аграрний університет.

На початку ХХ ст. Білоцерківська гімназія стала центром освіти і культури міста, яка «сіяла вічне, добре, розумне». Можна зробити висновок, що навіть побіжний огляд фрагменту бібліотеки Білоцерківської жіночої гімназії, свідчить про її важливість і цінність. Детальний розбір книжкових видань з бібліотеки Білоцерківської жіночої гімназії, дав можливість визначити зацікавленість та уподобання тогочасного суспільства, що проходить навчання у загальноосвітніх закладах. Означене зібрання, як і вся колекція стародрукованих книг, що зберігаються в НБУВ, без сумніву, має меморіальне та історичне значення для розвитку науки та культури нашої держави. В результаті наполегливої праці фахівців бібліотечної справи, колекцію книг, що вдалося зберегти до наших днів, можна вважати цінним надбанням, яким й нині користуються дослідники, працюючи в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського.

Література

1. Бондар А. Історія гімназійної освіти Білої Церкви 1847–1920 років. *Розвиток освіти Київщини кінця ХІХ – початку ХХІ століть: матеріали обласної науково-педагогічної історико-краєзнавчої конференції* / упорядн. О. Д. Рокицька. Біла Церква: КНЗ КОР «КОПОПК», 2018. 133 с.
2. Бондар А. Особливості розвитку жіночої гімназійної освіти Білої Церкви в 1869–1916 роках. *Київщина: історія рідного краю: матеріали обласної науково-практичної краєзнавчої конференції «Краєзнавчі читання імені Лаврентія Похилевича»*. Упорядники: В. С. Перерва, О. Д. Рокицька. Біла Церква: КНЗ КОР «КОПОПК», 2019. С. 16–22.
3. Стародуб О. В. Ансамбль Білоцерківської гімназії: розбудова й поточний ремонт. *Київщина: історія рідного краю: матеріали обласної науково-практичної краєзнавчої конференції «Краєзнавчі читання імені Лаврентія Похилевича»*. Упорядники: В. С. Перерва, О. Д. Рокицька. Біла Церква: КНЗ КОР «КОПОПК», 2019. С. 23–27.
4. Білоцерківський національний аграрний університет – від витоків до сьогодення / за ред. акад. НААНУ В.М. Власенка. Біла Церква: БНАУ, 2011. 320 с.
5. Перерва В. С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини ХІХ – початку ХХ ст. Біла Церква: видавець Олександр Пшонківський, 2008. 627 с., іл.
6. Становлення та розвиток гімназійної освіти на Київщині кінця ХІХ – початку ХХ століть. Історія Білоцерківської гімназії (1847–1920). *Історико-педагогічні розвідки музею історії освіти Київщини*. URL: <https://kristti.com.ua/istoryko-pedagogichni-rozvidky-muzeu-istoriyi-osvity-kyivshhyny/>
7. Чалый М. Белоцерковская гимназия. *Киевская старина*. 1900. № 11. С. 218–230.
8. ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 144. Спр. 61. 345 арк.
9. ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 153. (2-й стіл). Спр. 64. арк. 99–111.
10. ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 87. Спр. 6878. Арк. 335.
11. Інститут рукопису. Ф. 179. № 160. 42 арк.
12. ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 144. Спр. 61. Арк. 349–357 зв. 368–376, 380.
13. Бондар А. Особливості розвитку жіночої гімназійної освіти Білої Церкви в 1869–1916 роках. *Київщина: історія рідного краю: матеріали обласної науково-практичної краєзнавчої конференції «Краєзнавчі читання імені Лаврентія Похилевича»*. Упорядники: В. С. Перерва, О. Д. Рокицька. Біла Церква: КНЗ КОР «КОПОПК», 2019. С. 16–22.
14. Мировець В.Б. Арсень. Український співаник з нотами. *Киевская старина*. 1904. Т. 85. С. 132–135.

References

1. Bondar, A. (2018). Istoriiia himnaziinoi osvity Biloi Tserkvy 1847–1920 rokiv [History of gymnasium education in Bila Tserkva, 1847–1920]. In O. D. Rokytska (Ed.), *Rozvytok osvity Kyivshchyny kintsia*

XIX – pochatku XXI stolit: materialy oblasnoi naukovo-pedahohichnoi istoriko-kraieznavchoi konferentsii [Development of education in Kyiv region in the late 19th – early 21st centuries: Proceedings of the regional scientific-pedagogical historical and local lore conference]. Bila Tserkva: KNZ KOR “KOIPOPК”. [in Ukrainian].

2. Bondar, A. (2019). Osoblyvosti rozvytku zhinochoi himnaziinoi osvity Biloi Tserkvy v 1869–1916 rokakh [Features of the development of female gymnasium education in Bila Tserkva, 1869–1916]. In V. S. Pererva & O. D. Rokytska (Eds.), *Kyivshchyna: istoriia ridnoho kraiu: materialy oblasnoi naukovo-praktychnoi kraieznavchoi konferentsii “Kraieznavchi chytannia imeni Lavrentiia Pokhylevycha”* [Kyiv region: History of the native land: Proceedings of the regional scientific-practical local lore conference “Local lore readings named after Lavrentii Pokhylevych”] (pp. 16–22). Bila Tserkva: KNZ KOR “KOIPOPК”. [in Ukrainian].

3. Starodub, O. V. (2019). Ansambl Bilotserkivskoi himnazii: rozbudova y potochnyi remont [Ensemble of the Bila Tserkva gymnasium: Development and current repairs]. In V. S. Pererva & O. D. Rokytska (Eds.), *Kyivshchyna: istoriia ridnoho kraiu...* (pp. 23–27). Bila Tserkva: KNZ KOR “KOIPOPК”. [in Ukrainian].

4. Vlasenko, V. M. (Ed.). (2011). *Bilotserkivskyi natsionalnyi ahrarnyi universytet – vid vytokiv do sohodennia* [Bila Tserkva National Agrarian University: From origins to present]. Bila Tserkva: BNAU. [in Ukrainian].

5. Pererva, V. S. (2008). *Istoriia shkilnytstva v mistakh i selakh Kyivshchyny XIX – pochatku XX st.* [History of schooling in cities and villages of Kyiv region, 19th – early 20th century]. Bila Tserkva: Vydavets Oleksandr Pshonkivskyi. [in Ukrainian].

6. Stanovlennia ta rozvytok himnaziinoi osvity na Kyivshchyni kintsia XIX – pochatku XX stolit. Istoriia Bilotserkivskoi himnazii (1847–1920) [Formation and development of gymnasium education in Kyiv region in the late 19th – early 20th centuries. History of the Bila Tserkva gymnasium (1847–1920)]. (n.d.). Retrieved from <https://kristti.com.ua/istoryko-pedagogichni-rozvidky-muzeyu-istoriyi-osvity-kyivshchyny/> [in Ukrainian].

7. Chalyi, M. (1900). Belotserkovskaia gimnaziia [Bila Tserkva gymnasium]. *Kievskaiia starina*, (11), 218–230. [in Russian].

8. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv (TsDIAK Ukrainy). F. 707, Op. 144, Spr. 61. [in Ukrainian].

9. TsDIAK Ukrainy. F. 707, Op. 153 (2-y stil), Spr. 64, Ark. 99–111. [in Ukrainian].

10. TsDIAK Ukrainy. F. 707, Op. 87, Spr. 6878, Ark. 335. [in Ukrainian].

11. Instytut rukopysu. F. 179, No. 160. [in Ukrainian].

12. TsDIAK Ukrainy. F. 707, Op. 144, Spr. 61, Ark. 349–357, 368–376, 380. [in Ukrainian].

13. Bondar, A. (2019). Osoblyvosti rozvytku zhinochoi himnaziinoi osvity Biloi Tserkvy v 1869–1916 rokakh [Features of the development of female gymnasium education in Bila Tserkva, 1869–1916]. In V. S. Pererva & O. D. Rokytska (Eds.), *Kyivshchyna: istoriia ridnoho kraiu...* (pp. 16–22). Bila Tserkva: KNZ KOR “KOIPOPК”. [in Ukrainian].

14. Myrovets, V. B. (1904). Arsen. Ukrainskyi spivanyk z notamy [Arsen. Ukrainian songbook with notes]. *Kievskaiia starina*, 85, 132–135. [in Russian].

Дата першого надходження статті до видання: 22.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)